

Csontos Márta

Arcképcsarnok — versdedikációk szerepe Reményik Sándor életművének értelmezéséhez (I.)

A dedikáció vagy ajánlás mecénásnak, pályatársnak vagy személyesen ismert olvasónak különös jelentőséggel rendelkezik egy életmű minden fontos részletének megértésében, hozzájárul a pontosabb korkép feltérképezéséhez, az irodalmi élet rituáléjának tekinthető. A meghatározott személynek dedikált vers az életrajz láncszeme, mint életrajzi forrás van jelen. Nemcsak személyes kapcsolatokat tár fel, hanem történelmi vagy irodalmi eseményekről is informál, azok időpontját is megerősíti.

Az ajánlással ellátott írások fontos szerepet játszanak az énfomalódás alakulásában, az önreceptióban. A dedikáció lehet köszönetnyilvánítás, baráti támogatás megerősítése vagy akár személyes üzenet is küldhető az ajánlásban megnevezett személynek. Ady Endre *Hunn, új legenda* című versét a következő ajánlással látja el: „Hatvány Lajosnak küldöm szeretettel és hálával, azért, mert szeret, bánt és félt.” Kosztolányi Dezső *Mágia* című verseskönyvében így fogalmaz: „Juhász Gyulának, magyar testvéremnek, a költőnek: K. D. / Bpest., 1912. november”.¹

Illyés Gyula is számos verset dedikált, melyek mind filológiai adalékot jelentenek az életmű értelmezéséhez.²

Reményik Sándor teljes költői életművében több mint száz verset dedikált családtagoknak, kortárs íróknak, politikusoknak, teológusoknak, de számos emlékverset is találunk az összesben, éppúgy, mint a hátrahagyott verseket tartalmazó kötetben. A dedikált versek különösen fontosak az életmű értelmezéséhez, mert ezekhez a személyekhez való kötődése világnézeti, eszmetörténeti jelentőségű, segíti értelmezni a szubjektum mélyrétegeit. Ezen kívül nemcsak egy-egy irodalmi műről vagy személyről adnak képet, hanem egy egész irodalomtörténeti folyamatban kijelölik az alkotó helyét, hozzájárulnak a kor értelmezéséhez, kiemelik a múltbeli értékek megőrzésének fontosságát, fontos ismeretanyagot szolgáltatnak az egyén, mint felelős alkotó személyiség közösséghez való viszonyáról. Reményik életműve „mögött ott áll a hagyomány, mely akkor is meghatározó tényező, ha az írónak az a legfőbb ambíciója, hogy szakítson vele, és az

¹ VÖ., LENGYEL András, *A dedikációkutatás lehetőségei*, www.c3.hu/~iris/01 — 1 lengyel, htm.

² A kortárs alkotói kapcsolatok feltárására néhány példa Illyés dedikált verseiből: *Szomorú béres* — Füst Milánnak, *Szegénylegények* — Bölöni Györgynek, *Szülőföldem* — Vágó Józsefnek, *Szállás a békének* — Szabó Lőrincnek, *Doleo, ergo sum*, József Attila emlékének, *Jel* — Osvát Ernőnek, *Szerelem* — Déry Tibornak, *Elégia* — Rubin Lászlónak.

irodalomtörténet-írás (az irodalomkritika) mögött is ott áll a befogadás, az értelmezés és a megítélés közösségi tradíciója”.³

A személyeknek dedikált versek végigkísérik Reményik életének legfontosabb mozzanatait, személyes problémáit, vívódásait, örömeit és sikereit. Vagy családtagoknak, barátoknak és azok gyermekeinek ajánlja sorait, vagy orvosoknak és nővéreknek, akikre hálával gondol, de megszólít kortárs költőket, köztük a román Lucian Blagát is. Ajánlja sorait politikusoknak, filozófusoknak és teológusoknak, akik hozzájárultak világnézete formálásához, vagy egyszerűen segítettek az egyéni és a nemzetre vetített szorongástörténetben keletkező traumák feldolgozásában. Szüksége volt a megszólított emberekre ahhoz, hogy a benne sokasodó disszonanciát harmóniává alakíthass. A dedikált versek legtöbbször vagy szubjektív, élményszerű tapasztalatok és hangulatok megszólaltatói, vagy tragikus történelmi események segítségével megszólaltatott vívódásai, melyek mondanivalójukban sokszor Ady *S ha Erdélyt elveszik?* című írását idézik; az erdélyi lélek veszélybe kerülésének tragikumát.

Feltehető, hogy Reményik szorongásra való hajlamát egyfajta önszuggesztió is előidézte. Félénksége, törekenysége ellenére mindig vágyott a közösségre, belső magánya ellen igyekezett társaságban menekülni, embereket megszólítani, vagy versek, vagy levelezés formájában. Paul Tournier, az 1898-ban Genfben született orvos, aki Martin Buber filozófust követve nagy jelentőséget tulajdonított a személyes beszélgetésnek, így fogalmaz erről a helyzetről a *Személy és szerep* című könyvében: „Bármily különösen hangzik, az ember megszokja a szenvedést, még ha tiltakozik is ellene. Egyesek sajátos depressziós hangulatba esnek... [...] mintha nem tudnák nélkülözni a szenvedést, vagy mintha eltűnne belőlük a cselekvő erő, melyet a szenvedés hívott elő belőlük”⁴.

2.1. Dedikált versek családtagoknak, gyermekeiknek, barátoknak

A személyeknek dedikált versek között sajátos helyet foglalnak el a családtagoknak, a családtagok és barátok gyermekeinek dedikált versek. Reményik nem alapított családot, de testvéreinek és barátainak gyermekei fokozott figyelmet és szeretetet kaptak tőle. Testvére, Sára gyermekei: Imre Gyuri és Mária (Maróka), Olosz Lajos fiai: Iván (Buncsi), Egon (Öcsi), Járosi Andor lánya: Margit (Buba), Jékely Zoltán (Zsolci) és Márta, valamint Lám Béla fia: Leo (Jofka) és Szőcsné Szilágyi Piroska fia, Ádám (Webb) szerepelnek a dedikált versek között.⁵

A gyermekeknek ajánlott versek közül ki kell emelni Szőcs Ádámnak, Webbnak⁶ írt verseit. Ennek az eredeti gondolkodású kisfiúnak — aki a festőművész Szilágyiné Szőcs Piroska gyermeke — Reményik egy egész ciklust szánt

³ POMOGÁTS Béla, *A magyar irodalom köztársasága, Irodalomtörténeti tanulmányok*, Nap Kiadó, 2014, 5.

⁴ TOURNIER, Paul, *Személy és szerep*, Bp., Harmat Kiadó, 1998, 44.

⁵ Vö., HANTZ Lám Irén, *A lámpagyújtogató Reményik Sándor élete képekben és versekben*, összeáll., HANTZ Lám Irén, Kolozsvár, Stúdium Könyvkiadó, 2014, 21.

⁶ A *Per az Akadémiával* című versben említi Reményik a Webb név eredetét, Ádám nevezi így önmagát, lelkének adva ezt a nevet.

Versek egy furcsa kisfiúról, aki nagyon jó barátom lett címmel. Nem volt véletlen a gyermekhez való bizalmas közeledése, hiszen Piroska egy személyben volt testvér, múzsa és művész barát. Ezt a nem hétköznapi kapcsolatot számtalan levél is őrzi, s ennek a barátságnak az életét megszépítő valósága Ádámhoz írt verseiben is tükröződik.⁷

A versek Imre Mária és Szócs Ádám jóvoltából kerülhettek a köztudatba.⁸

Reményik a nyolc éves kisfiú élményei révén világra nyíló elmével szemléli a környezetet, s a kis „álom-ember” beszélgetései „Poétasándorral” feltárják az igazságot. „Egy kisfiú megjegyzéseiből rendre teljes világkép és harmónia teremődik”.⁹ Ezt a harmóniát idézi az *Ádám és a kis ezüstcsillag* néhány sora is.

Költőtársam, kis álom-ember,
Lásd, ellopom az álmodat,
Tied a látás ősalapja,
Bennem csak formát váltogat. [...] ¹⁰

Az intim családi együttlét harmóniája szólal meg a *Diogenesz lampionjában*, ahol „Az anyán annyi titokzatos báj van / És oly különös, *testvéri lélek*: / Most csak idősebb nénje gyermekének”¹¹ A *Látó* hasábjain olvashatunk még Vita Zsigmond jóvoltából két másik verset, melyeknek címe, *Az a hatalmas harmadik* és a *Rendelet*, de ugyanilyen könnyed, játékos a *Húsvétkor* is, mely a nyesett bottal „feltámadásra” induló gyermek határtalan jókedvét, gondolatainak tisztaságát, humorát példázza.

A kiadatlan versek és levélszemelvények között jó néhány található, mely a gyermek élményvilágának felfedezésével egyidejűleg a költői személyiségjegyeket is feltárja. Az *A per az Akadémiával*, az egyik olyan játékos, könnyed vers, amelyben a gyermeki hangulatvilágba jól beilleszkedő költő szinte az apai szerepvállalás hangján szólal meg.

És áll a per, a furcsa per:
A *forradalmár* Akadémia
S Szócs Ádám Webb, a kis *konzervatív*
A Szócs Jenő fia.

⁷ Az Ádámhoz írt versek nagyobb részét az *Álmodsz-e róla* című kiadatlan verseket és levélszemelvényeket tartalmazó kötetben találhatjuk, valamint a Dávid Gyula szerkesztésében megjelentetett *Hátrahagyott versekben*.

⁸ Reményik Imre József szemészprofesszor lánya, Ilonka révén ismerkedett meg Szócs Piroskával, 1920–21-ben, amikor még Kolozsváron éltek. Később, Szócsék Pestre költözését követően is tartották a kapcsolatot, s a gyermekkel gyakran együtt lévő Reményik az ún. Webb-versekben örökölte meg a kisfiú mondásait.

⁹ VITA Zsigmond, *Reményik Sándor Webb-versei*, Látó, 1990, I. évf. 8. szám.

¹⁰ REMÉNYIK Sándor, *Ádám és a kis ezüstcsillag = Erdélyi március, Álmodsz-e róla, kiadatlan versek és levélszemelvények*, Bp., Orpheusz Könyvek, 1990, 448.

¹¹ Uo., 439.

Figyeljétek csak, furcsa, furcsa per,
Még elveszíti az Akadémia. [...] ¹²

Lám Bélához fűződő barátsága is ihletett dedikált verset. A *Jofka* címűt a kislány kilencedik születésnapjára írta, közvetlenül az apának dedikálva, Oroszországban szerzett élményeit magyarázva, hisz ott született „A vörös csillag hullása közepén. / Oroszba oltott halk magyar remény.” ¹³

A másik nagy alkotótárs és igaz barát, Áprily Lajos Kolozsvárra költözését követően kerül kapcsolatba Reményik a Jékely családdal. A 10 éves Mártinak két verset dedikál, a *Katonaköponyeg*et 1930-ban, melyben a háború borzalmaira utaló képek idillivé szelídülnek, s kedves életkép rajzolódik ki a köponyeg alatt rejtőzködő kislány alakjával. Így válik a köponyeg mégis az élet jelképévé.

Termetükre hiába illett
A zordon kényszer-köponyeg:
Meg volt írva, alatta egykor
Az Idill édesen piheg.

A köponyeg, melyért ők hiába
Hullattak sárba drága vért:
A bújdosó, bús hadiposztó
Egyetlen ős-céljához ért. [...] ¹⁴

A másikat, *A Betlehemest* a Szebeni-havasokban írta 1939 szeptemberében. Ez az a hely, ahol megtestesülhet a maga méltóságában. „Oly óriásnak érzem magamat, / Oly vidám óriásnak, / Úgy megemelte engem a Hegyek.” ¹⁵

Az Imre családdal való kapcsolat is meghatározó volt Reményik életében, nemcsak osztályfőnöke, Imre Sándor kapcsán, akihez a későbbiekben emlékverset is írt. Imre Sándor édesapja szemészprofesszor volt, hat gyermeke közül József maga is szemész lett, s a pécsi klinikán kezelte Reményiket szembántalmival. Egyik testvére, Imre Kálmán, Reményik húgának, Sárának volt a férje, a másik Imre Ilona volt (később Judik Józsefné, akivel szoros, testvéri kapcsolatot tartott fenn, Szilágyiné Szócs Piroskához hasonlóan, ő a későbbi Ilonka-versek ihletője). Ebbe a körbe tartoztak a Melitskó-lányok is, akik közül később az egyik Bárd Oszkár felesége lett.

A szemész Imre Józsefnek Reményik két verset dedikált, *A lélek él* címűt, majd 1934-ben emlékversben idézi fel dr. Imre Józsefet, akinek „Tekintetében gyógyító erő, / Áldás és béke van” ¹⁶. A hála minősíti a hátrahagyott versek kö-

¹² *Álmodsz-e róla?* i. m., 446. A gyermek egy megcímezett csomagon az 'ucca' szót olvasta, s komolyan vett magyarságából kilépő felháborodottsággal tiltakozik, hivatkozva az akadémiai helyesírás szabályaira.

¹³ REMÉNYIK Sándor, *Összes versei* I., Bp., Auktor Könyvkiadó, 2000, 246. Reményik halálakor Jofka már komoly, 20 éves fiatalember, bölcsészhallgató, Eötvös kollégista.

¹⁴ Uo., 247.

¹⁵ Uo., II. 288.

¹⁶ REMÉNYIK Sándor, *Összes versei*. i. m. II., *Az orvos*, 124.

zött olvasható *A legördített kő* címűt is, amelyben dacos lendülettel próbál megújulni abban a hitben, hogy képes változásra, ő is az isteni kegyelem részese.

Unokahúgának, Imre Máriának ajánlja az *Egészen* sorait. A lírai alany a 13 éves lánykához fordul az irgalmas szamaritánus történetét felidézve, melyben a 'felebarát' bibliai szó zavarát csak anyja reakciója oldja fel, örökérvényű meghatározást adva a fogalomnak. „Aki neked barátod lesz, / Barátod bármiféleképpen: / Az legyen nagyon, igazán, egészen!”¹⁷

A *örömszerzés programja*, melyet Imre Kálmánnak ajánlott, folyamatosan visszatérő problémát tematizál. Saját verseinek szerepét elemzi, ismételten az önérték megkérdőjelezéséről elmélkedik, azonban érezhető, hogy szerepjátszásról van szó.

Nem, nem versem, te nem vagy szuverén,
Te másokért, mások számára vagy,
Örömszerző vagyok általad én,
Én, aki más örömet úgyse szerzek,
Ki az életnek rossz cselédje voltam,
S kinek egyebe sincs, mint a versek [...]»¹⁸

Imre Lajosnak, a Kolozsváron 1921–1948 között teológiát oktató professzornak ajánlotta a *Magunkba le* című verset. Ez a vers a metafizika költőjeként mutatja Reményiket, aki a minden látható, érzékelhető valóságon túl, a felszíni hívságok csábításától menekülni kívánó költő a mögöttes, a fizikai világon túli valóság megismerésére törekszik. A transzcendentális dialektika kanti értelmezésében a természet, a külvilág szellemmé fejlődik, a szellemi világ azonban csak a romlott valóságon keresztül közelíthető meg. A külvilág és szellem azonosulását követően létrejön a differenciálódás, melynek során önmagába le szállva töri át a rétegeket.

Vedd a lámpát, magunkba szállunk —
Nincs ezen kívül más szállásunk.

Magunkba szállunk: ez most minden,
A külvilágban semmi sincsen.

Schelling¹⁹ filozófiájának hatása tükröződik ebben a metafizikában, ahol a Szellem, a Természet és az Abszolútum hármassága fonódik össze. Azonosságfilozófiai álláspont ez, melyben a külvilág láthatatlan szellemként jelenik meg, ott rejtőzik azonban a szellem is, mint láthatatlan külvilág.

A feltárás során egyre közelebb jut a végső igazsághoz, nemzettudatának, magyarságtudatának minden áron való megőrzéséhez.

¹⁷ i. m., 403. Az idézett verset Reményik Kolozsváron írta néhány hónappal a halála előtt.

¹⁸ *Összes versei*, II., i. m., 190-190.

¹⁹ Friedrich Wilhelm Joseph Schelling, a természetet nem a szellemproduktumaként kezeli, hanem önálló, reális létezőként, mely még nem ébredt öntudatra. A természet és a szellem transzcendentális egysége az Abszolútum.

Magunkba még mélyebbe szállunk:
Nagy bűnünk: a magyarságunk.

Nyáj-néppé nem akarunk lenni.
Iszonyú mélyre kell hát menni.

Sztoikus erények nyomán bátorság és igazságosság szükséges ennek a megismerésnek a folyamatához, így tud a szellem az anyagban objektiválódva Istenhez, a végső igazsághoz eljutni. „Ahol már csak a lélek lelkesít — / Megyünk, meg nem állunk az Istenig”.²⁰

Reményik több verset dedikált barátoknak, tanároknak, akik a felolvasó eseten is részt vettek, vagy gyógykezelése során kapcsolatba kerültek vele. Hajós Ivánnának, akivel 1926 nyarán az Adriára utazott, három verset dedikált Reményik²¹.

A szépség próbája az első, mely érzelmileg túlfűtött, euforikusan áradó, a költészet szépségének az önkifejezés eszközeként megfogalmazott demonstrálása. „A dal kérdezett: *igaz* dal vagyok?! / A könnycsepp *igazolt* és ragyogott.”²² Ugyanezt az életérzést még fokozottabban szólaltatja meg az *Omnia mea mecum porto*ban, megjelenítve a lélek szabadságát, mely az egész univerzumot betölti, ehhez azonban szükséges felvonultatnia a természet egész kelléktárát. Így jut el végső szerepigenléséhez Isten küldötteként, hogy ég és föld között bolyongva rátaláljon lelki egyensúlyára.

Bennem van mindennek a mennyországa,
Aminek temetője lett az élet,
Bennem jár az angyal harsonával,
És hirdeti az örök üdvösséget.
Mindenemet magammal hordozom,
És ami enyém volt, enyém marad
Innen és túl a csillagokon. [...] ²³

A 20-as években, nagyváradi gyógykezelése során került kapcsolatba Némethy Gyula²⁴ családjával, akinek otthonában sűrűn megfordult. Némethy Gyu-

²⁰ *Összes versei*, II., i. m., 376-377.

²¹ Hajós Ivánné Lám Béla baráti köréhez tartozott, a *Két fény között* című kötet *Özvegy* című ciklusának ihletője. Hajós Ivánnal kötött házassága rövid életű volt, mivel a férj rövidesen meghalt spanyolnáthában, s mikor Lám Béla visszatért a hadifogságból, próbált Margitkához közelíteni. Erre a közeledésre, s Margitka részéről való visszautasításra reflektál Reményik *Madonna del mare* című versében, melyet Hantz Lám Irén közöl könyvében, ugyanitt olvasható Reményik Lám Bélának írt tréfás levélrészlete. „...jaj Mumás, Mumás, súlyos kótyagságaid vannak rováson. Gyakori védőbeszédet kellett tartanom melletted, míg némiképp engesztelékeny hangulatot teremtettem. Sőt, még egy verset is írtam — rólatok kettőtökről, szintén hasonló céllal. Megfenyegettem Madonnát, hogy kettőtöknek fogom ajánlani nyomtatva...” (idézi HANTZ Lám Irén, *Lámpagyújtogató*, i. m., 59-60.)

²² *Összes versei* I., *A szépség próbája*, i. m., 230.

²³ i. m., 321. A *Hátrahagyott versekben* még egy neki ajánlott költemény olvasható, mely 1923-ban keletkezett, a *Vihar*. A messze néző lélek megszólalása ez a vers, elmúlt már belőle „vágy, akarat, élet”, így képes a szépség szférájában félelem nélkül lebegni.

la jelentős alakja volt a korabeli Nagyvárad kulturális életének, az ő lányának, Titinek dedikálta a *Szívárvány* című verset 1922 nyarán. A versben a természet múlt szépségeinek felsorolását követően rácsodálkozik a szívárványra, mely tetetlenül lebeg, mint egy álom, de ez a szívárvány ott van a lélekben is, s rajta keresztül vezet az út Istenhez. „Minden lélekben van egy kis szívárvány, / Kis csapóhíd, amelyet lebocsát, Hogy egy másik lélek átjöhessen rajta. [...] Ezt a hídacsát csak az Isten tartja. / Az Isten, aki a szívekbe lát.”²⁵

Több verset dedikált Reményik Árkossy Lajosnének²⁶, Irén néniének, aki édesanyja legjobb barátja volt. Ő ismertette össze Reményikkel a szociális nővéreket, gyakran hívta a költőt a Központi Szálló²⁷ rendezvényeire. Árkossyné tenni akaró, feladatvállalásban elkötelezett asszony volt korábban, erről tanúskodik egy közlönyben megjelent írása. „Álljunk be mi is a küzdők táborába — írta —, és ne nézzük gyöngeségünket, [...] hanem támaszkodjunk az önbizalom erejére és teremtsünk egy jobb közérzést, a becsületnek tiszteletét és az erénynek szeretetét, s így segítsük a magyar társadalmat egy boldogabb új esztendőre”.²⁸

A *Vérszerződés* című verset ajánlotta Reményik először Árkossynének, ahol visszalép a hősi múltba, hogy megidézzék az Etelközből itt maradottakat, az igaz magyarokat, hogy vérszerződést kössenek. A dedikáció Makkai Sándornak is szól, így a későbbiekben még visszatérünk rá. Az 1921-ben keletkezett *Emmaus felét* szintén neki ajánlja. Reményik a Lukács evangéliumban szereplő városra utal, ahol a feltámadás estéjén Kleofás és társa egy idegent a házukba hívott, akiben Jézust ismerték fel, miután megáldotta a kenyeret. Az emmausi út a hit és a felismerés szimbóluma, ahol a Jézus neve helyett használt, nagy betűvel írt egyes szám harmadik személyt jelölő névmás fokozza a megváltó mindent egy személyben megtestesítő tökéletességét, azonosulását a környező univerzummal.

²⁴ Dr. Némethy Gyula, római katolikus egyházi író, a Római Katolikus Papnevelő Intézet tanára, majd rektora. 1921-ben a Szigligeti Társaság elnökévé választották, tevékenységével hozzájárult Nagyvárad kulturális életének gazdagításához.

²⁵ *Összes versei, Szívárvány*, i. m., 353.

²⁶ Árkossy Lajosné Wagner Irén (1871–1938), tagja volt a Katolikus Szociális Nővérek Társaságának, mely bérbe vette Kolozsváron a Fő tér és a Magyar utca sarkán a Központi Szállót. Reményik baráti köréhez tartozott, gyakran segítségére volt előfizetők gyűjtésében. 1921-ben a Minerva deficit miatt át akarta alakítani a *Pásztortűzet*, Reményik ekkor lemondott főszerkesztői pozíciójáról, Árkossy Lajosné sikeres gyűjtőakciója következtében a lap azonban a csődtől megmenekült, s Reményik folytatni tudta a lapot kéthetenkénti megjelenéssel. vö., *Rokon álmok álmodója*, jegyzetek Reményik Áprilynak írt leveléhez 1921. nov 21-én, i. m. 441.)

²⁷ Az épület a romániai műemlékek jegyzékében is szerepel, jellegzetesen klasszicista stílusú épület. Felújítása során egybeépítették a Bánffy palota földszintjén található kávéházzal és étteremmel. Árkossy Lajosné vezetésével az épület rendezvényeknek és híres embereknek biztosított helyet. Korábban Jókai is itt szállt meg fiatal feleségével, kolozsvári koncertje során Johannes Brahms is itt lakott. A felújítást követően Reményik többször megfordult itt. (vö. ASZTALOS István, *Kolozsvár épített kincsei*, Kolozsvár, Stúdium, 2008.)

²⁸ ÁRKOSSY Lajosné, *Nők virága*, Unitárius Közlöny, 1910, XXIII. kötet, Kolozsvár, 5. sz., 106.

Indultam a városból kifelé.
S hogy egyre tisztább, kékebb lett az ég:
Gondoltam, hogy ez már az Ő ege. [...]

Kis virágokat láttam állani.
Kis ibolyákat vándor-utam szélén:
Gondoltam: ím, az Ő virágai! [...]
Tudtam: e percben Ő beszélt a fákkal. [...]

De én úgy álltam ott künn boldogan,
Mint aki látta Őt — és célhoz ért.²⁹

Az *Akác-sor ősz utóján* szintén istenes vers, szóismétlésekkel, a pusztulás nyomait idéző, kísérteties természeti képekkel ragadja meg a hangulatot. A feszületséget azonban feloldja Jézus közeledése, aki fehéren és csendesen érkezik. Az utolsó sorban Reményik Jézus társául szegődik, megfogalmazva a Megváltóval való sorsazonosságát, hiszen neki is viselnie kell a fejére láthatatlan kezek által helyezett koronát, mely önnön szenvedésének jelképe.

A ritkuló sor túlsó végiről
Valaki lassan szembejő velem,
De ő fehéren jó és csendesen... [...]

Az ő fején is ott a korona,
Tövisből, tövisből a korona.
Ketten megyünk egy akác-soron át,
Csak — másképp hordozzuk a koronát.³⁰

A *Hátrahagyott versek* kötetében is találunk még egy Árkossynénak dedikált, húsvéti köszöntőt, melynek címe *In hoc signo*. A jel győzelme egyértelműen a helytállás szükségességét fogalmazza meg a transzcendentális igazság erejét hirdető, szárnyaló ihletettséggel.

In hoc signo: e jelben győzni fogsz,
In hoc signo: a kereszt ez a jel,
In hoc signo: a kereszt, mely lesújt
És a kereszt, mely *mindig* fölemel.³¹

²⁹ *Emmaus felé, Összes versei I.*, i. m., 343-344.

³⁰ *Összes versei II.*, *Akác-sor ősz utóján*, i. m. 21-22.

³¹ *Hátrahagyott versek, In hoc signo*, i. m., 61. Az in hoc signo vinces (e jelben győzni fogsz) felirat a legendák szerint megjelent az égen, mikor Nagy Konstantin Maxentius ellen vonult, s győzelme után megadta az Egyház szabadságát. Ő volt az első római császár, aki felvette a kereszténységet.

Adorjáné Weress Margit³² sokszor megfordult Reményik baráti körében, eredetileg magyar-német szakos tanárnő volt, Áprily tanítványa, később kolléganője lett. Reményik neki dedikálta az *Azt mondják...* című verset, mely a *Műhelyben* kötetben olvasható. A versben felidézi az azokkal való találkozást, akik elismeréssel szólnak róla, akik fontosnak tartják jelenlétét a világban, s ezáltal verseivel hozzájárul az emberek jóérzésének kialakulásához, az utolsó sorokban azonban az isteni elrendelés szerepére hivatkozik, mert számára ez a helyzet, a másokért nyújtott áldozatvállalás lehetősége. Így válik az önbecsülés, önmegőrzés szerepében minden megnyilatkozása a „helytállás ideálképzetévé”.³³

Azt mondják, dalom ír és enyhülés.
És több mint szépség: jócselekedet. [...]

Nem enyém ez a fény, csak bennem jár.
Istennek köszönjétek, — ne nekem!³⁴

3.1. Emlékversek

Több versét dedikálta Reményik kora mértékadó politikusainak éppúgy, mint a történelmi múltat idéző jeles alakoknak, teológusoknak, költőknek. Különös figyelmet szentelt a Végvári korszakban háborús költőknek és politikusoknak. Önmaga számára keres példa értékű hősöket, akikből erőt meríthet, akik a közélet hiteles alakjai, elkötelezett államférfiak, Erdély sorsának megoldását, a feldarabolás megakadályozását várja tőlük.

Alkalmi versnek tekinthető a H. M.-nek dedikált *Segítsetek*. A kezdőbetűk alapján is egyértelmű, hogy a vers Horthy Miklósnak szól. Túlfűtött hangvételű, kellő pátozzsal formált sorokban kiált segítségért a nemzeti katasztrófa megelőzésére. A folyamatos repatriálás keserűségében a terület magyarságát féltve is panaszkodik. „Nap-nap után új vándorcsoport kél, [...] És elfogyunk, mint az olvadó hó / Népünk elpárolog és szertehull”.³⁵ Így válik Horthy Csaba vezér legendás alakjához hasonlóan mitikus alakká, akihez ő, „Erdély földjén az utolsó bárd” szinte templomi áhítattal fohászkodik, olyan módon, hogy egyidejűleg a rá annyira jellemző öngyötrődés érzését is fokozza.³⁶

³² Adorjáné Weress Margit (1894–1975) Reményik baráti körében többször vett részt versmondóként rendezvényeken, a nagyenyedi kirándulásokon is szívesen részt vett. Nevével sokszor lehet találkozni Reményik és Áprily levelezésében. Két írása megjelent a *Pásztortűzben* Fehér Magda néven, majd 1955-ben Áprily biztatására megkezdte önéletrajzi visszaemlékezéseinek megírását, *Magyar Szó Erdélyben* címmel. (vö., *Rokon álmok álmodója, jegyzetek*, 421.)

³³ BERTHA Zoltán, *Sorsbeszéd*, i. m., 119.

³⁴ REMÉNYIK Sándor, *Összes versei* I., i. m., 207.

³⁵ *Összes versei* I. 103.

³⁶ Kosztolányi Dezső a Nyugat egyik 1920-as számában a *Segítsetek!* hazafias verseiből hiányolja azt a tüzes lendületet és indulatot, mellyel Raffay Sándor jellemzi az útjára bocsátott verseket, a verselés gyöngességét emeli ki. A rímmel és mértékkel való „küszködés” bemutatására idéz néhány sort a versből. Kosztolányi hangsúlyozza, hogy „Végvári érdeme tárgyában

Ugyanígyen alkalmi vernek tekinthető a *Magányos cipruság*, melyben Tisza István emlékéét idézi. Nyilvánvaló, hogy példaértékű hősöket keres Reményik, s a merénylet áldozataként felmagasztalt politikus „Kálvin kemény magyarjaként” jelenik meg a sorokban. S miközben Ady éppen Tisza Istvánt tette felelősé az országot ért kudarcokért, Reményik a politikust a közélet hiteles alakjának tekintette. Benne is azt az elkötelezett államférfit látta, aki felelősséggel tud majd intézkedni Erdély sorsát illetően.³⁷

Hitted, hogy nem ábránd, mi kötelesség
Arany-Szent-György-lovag,
Köveden rövid lesz a felirat:

Egy igaz férfi, sok hitvány miatt! [...] ³⁸

A Végvári-versek között található a przemysli versek költőjének dedikált *Zenit és Nadir*, jelesül annak a Gyóni Gézának, aki a háború költőjeként indult lengyel mezőkre, s 1917-ben tengernyi szenvedést követően meghalt a fogolytáborban.³⁹

Reményik emlékkversben idézi fel a magyarságot harcba szólító Gyóni alakját, s a Zenit—Nadir oppozícióval lelkesítő és elsirató attitűdöt fejez ki egyidejűleg.

---

van s érzése igazságában és erejében, habár ritkán tudja ezt kifejezni”. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Segítsetek!*, Budapesti Szemle, 1920, 181. kötet, 77.

³⁷ Tisza István a liberális-konzervatív konszenzus híve volt, a nemzetiségi kérdés is klerikális alapon kívánta megoldani, s a háborúba való belépést is sokáig ellenezte. Az ellene indított négy merénylet kapcsán sokféle feltételezést terjesztettek a merénylő személyét illetően. A kortárs Tormay Cecile a merénylet kulcsemberének Károlyi Mihályt tartotta a *Bújdosó könyv* című művében. *Reményik Sándor és Ady Endre* című tanulmányában Pomogáts Béla is kiemeli, hogy a vesztes háború után könnyedén kialakult az államférfi kultusza. „... igen sokan Tiszában látták azt a vezetőt, aki hatékonyan fel tudott volna lépni a kommunista hatalomátvétellel és az ország feldarabolásával szemben, Erdélyben is ilyen módon lett a miniszterelnök Reményik Sándor Végvári-verseinek talán legtöbbször megszólított történelmi hőse”. POMOGÁTS Béla, *Reményik Sándor és Ady*, Kortárs, 2011. 7. sz. 53.

³⁸ *Összes versei* I., 56.

³⁹ Gyóni Géza evangélikus lelkész fia volt, maga is papnak készült. Petőfi- és Vajda-hatásokat mutató verseit Kiss József közölte a Hétben, de kapott helyet az Új Időkben és a Pesti Naplóban is. Katonaként írta hatásos antimilitarista költeményét, a *Caesar, én nem megyek* címűt. A labilis idegzetű Gyóni 1914-ben a háborús uszítás hatása alá került, s a harcba hívók élére állt. Amikor Krasznajorszkban hadifogságba került, naplószerűen beszámolt életéről, kiemelve a forradalomvárás igenlését. 1915-ben az Országos Hadsegélyező Bizottság a Budapesti Hírlap nyomdájában kiadatta Gyóni (Áchim) Géza *Lengyel mezőkön, tábortűz mellett* című, az akkor már orosz hadifogságban lévő költő verseit, azzal a megfontolással, hogy a przemysli várórság magyar csapatainak hónapokon keresztül lelkesítő olvasmánya volt. Mindehhez hozzájárultak Rákosi Jenő lelkesítő sorai a kötet előszavában: „Az örökkévalóságban, ha oda vinné őt egy tragikus sors, íme versei megelőzték őt. Ha a szomorú fogságba, akkor azt a reményt verjék fel a költemények az olvasók százezreinek a szívében, hogy a fogság után jön a szabadulás, a hontalanság után a haza... [...] a dicsőség és az életen való új öröm”. *Lengyel mezőkön, tábortűz mellett*, GYÓNI (Áchim) Géza, przemysli verseinek második itthoni kiadása, Országos Hadsegélyező Bizottság, Bp., Budapesti Hírlap Nyomdája, 1915, 4.

Végül nincs már igenlés a küzdésre, nincs harc, a költőnek csak a lélek küzdelme marad.

Csak azt tudom,
Hogy Te még szorítád
Markodban a mezítelen kardvasat,
Nekem, küzdeni hulló népemért
Mezítlenül — csak a lelkem maradt. [...]

1920-ban írta *Tűzijáték* című versét, mely a háború egy hősi halottjára emlékezik. A Dávid Ferenc Egylet által kiadott Unitárius Közlöny *A mi katonáink* című írásából ismerhetjük meg a fiatalon hősi halált halt Májay Ervin történetét.⁴⁰ Ugyanígy állít emléket Stein Gusztáv népfelkelő gyalogosnak a *Báthori László barlangja előtt* című versben. A vers a Hárshegyen, a budai hegyeken készült 1924-ben, az Emmaus felé ciklus darabja, melyben Reményik felidézi a pálosrendi bibliafordító barát alakját, aki „Csillaghulláson tűnődött néha, / De nem bántotta kétség, vak remény. / Mellette volt és vele volt az Isten — / És boldogabb volt biztosan, mint én”.⁴¹

A *Csak így* kötet *Mi mindig búcsúzunk* ciklusának első versét, *A kagylót* Jékey Aladárnak dedikálta. Pontosán nem tudható, hogy Jékey halálát követően írta-e, mert dátum a vers alatt nem található, feltehető, hogy mégis emlékversnek tekinthető, mivel Jékey 1919 októberében meghalt. Reményik a háttérbe szorult, mellőzött költő sorsával azonosulva választja értékeinek megőrzéséhez a kagyló metaforát. A dedikált versekben — akárcsak itt is — azonban Reményik mindig önnön sorsából indul ki és oda is tér vissza.

Én itt vagyok, akarva-nem-akarva,
A végtelen vetett a véges partra. [...]

Nekem nem hazám e kietlen part,
De aki titkon a füléhez tart,

Magányban, éjben emberektől távol:

Annak mesélek egy más, szebb világról.⁴²

Reményik három tanárának dedikált verse olyan személyekhez szól, akik jelentős szerepet játszottak személyisége alakításában és példaértékű emberséget

⁴⁰ Májay Ervin Májay Béla császári és királyi tábornok egyetlen fia volt. 1914-ben kötelességének tartotta székely hazája védelmét, önkéntesként kezdte a katonai szolgálatot. 150 főből álló százada kiképzéséért volt felelős. A galíciai harcok alatt zászlóalj-segédtsízt. 8 évi szolgálat után hadnagy, majd a 23. század parancsnoka. Minden rohamnál elsőként érkezett az ellenség sáncaiba. Egy ilyen alkalommal egy gránát megölte. Májay Ervin Reményik gyermekkori játszótársa, iskolatársa lehetett. (Unitárius Közlöny. Kolozsvár, Dávid Ferenc Egylet, szerk.: Dr. Boros György, 1916. januarius, 1. sz, 11-13.

⁴¹ *Összes versei*, I., *Báthori László barlangja előtt*, 350.

⁴² *Összes versei I.*, *A kagyló*, 147.

tanúsítottak tanítványaikkal és környezetükkel szemben. A *Tragédia* című verset Reményik két nappal Somló Bódog halála után írta. A neves jogfilozófus, néprajzkutató, szociológus és egyetemi tanár filozófia előadásait Reményik és Olosz Lajos is rendszeresen látogatta. Olosz Lajos a *Gladiátorarc* egy egész ciklusát szentelte Somló Bódog⁴³ emlékének. Olosz úgy vélte, hogy van egy különálló szellemi világegész, a minőség világa, melynek segítségével az emberiség képes lesz magasabb színvonalú élet megvalósítására.

Reményik Oloszhoz hasonló hangnemben emlékezik tanárára, aki „épít, kristályt kristályra rak”, ahol a felépítményben megtalálható a „gondolat királyi terme”, s ebben a közegben „nincs tévedés és találgatás”, mert minden „csupa egyensúly és arány”. Erről a szintről, erről a nyugvópontról azonban letaszítja a végzet, mikor eszébe jut: „Van még egy sírhant, messze valahol”.⁴⁴

Imre Sándornak⁴⁵ dedikált verse kiemelt figyelmet érdemel. Ő javasolta Reményiknek a Végvári álnév választást az addig főként kéziratban terjedő versek kiadásához. Három kis kötet jelent meg így; a *Segítsetek! Hangok a végekről*, Bp., 1919, *Végvári versek*, Bp., 1921, *Mindhalálig*, Bp., 1921. A kiadás Raffay Sándor evangélikus püspök segítségével történt.

Imre Sándor pedagógia-szemléletmódja is hatással lehetett Reményikre. Ő volt az első, aki indítványozta a lélektannak, mint diszciplinának egyetemen való oktatását. Reformpolitikai elvek alapján oktatott, kiemelt fontosságot tulajdonított a nemzetnevelésnek, egész tanári habitusa mély nyomot hagyott Reményik lelkében. A *legrögösebb út* című versében, erre a tanításra emlékezve fogalmazza meg a legfontosabb eszmét a maga számára is.

*Használni a nemzetnek — bármi áron,
Munkát keresni és kötelességet,
S a lényeket, — túl minden változáson.
Ez az út,
A legrögösebb út,
De én romok és lavinák alól
Idáig hallom akkori szavad.*⁴⁶

A harmadik, tanárnak dedikált verse *A nagyváradi püspök-kertben*, mely nagyrabecsült tanárát, Márki Sándort, a történetírót egyetemi tanárt és akadémikust idézi fel.⁴⁷ Már a Reményik pályakezdésével foglalkozó fejezetben is

⁴³ Az Ellenzék 1920. október 1-i száma közli a tragédiát, az édesanyja sírjánál öngyilkosságot elkövető egyetemi tanár halálhírét. A lap magyarázata alapján Somló Bódog nem tudta feloldozni a trianoni tragédiát, ez a gondolat azonban csak hipotézis marad, a cselekedetnek más, nem tisztázott mozgatórugói is lehettek.

⁴⁴ *Összes versei I., Tragédia*, 288.

⁴⁵ Imre Sándor (1877–1945) magyar pedagógus és művelődéspolitikus volt, 1919-ben (összesen kilenc napig) vallás- és közoktatásügyi miniszter. 1925-től Szegeden tanárkodott. Művelődéspolitikájának sarkalatos pontja volt a nemzetnevelés, de polgári humanizmusa szembeállította a fasizmussal.

⁴⁶ *Összes verse I., A legrögösebb út*, 287.

⁴⁷ MÁRKI Sándort az egyetemes történelem rendes tanárává nevezték ki 1892-ben, 1896–97-ben dékán volt, 1914–15 között rektor, s a *mensa academianak* kezdetétől fogva alelnöke.

utaltunk rá, hogy Reményik fokozott érdeklődést mutatott a történelem iránt, ebben a versben azonban nem Márki Sándor személye fontos igazán. A kolozsvári püspökkert őszi képe, a környezet „levélhullató magánya” inkább az elmúlás képét erősíti fel, az épületek is lassan beleolvadnak a tájba, s az egész vers csak egy impresszió lesz, emlékeztetve Reviczky Gyula a „világ csak hangulat” gyötrő valóságára. Maga a vers lezárása is a lemondás hangja.” Az élet füst, és minden mindhiába”.⁴⁸

Fokozott figyelemmel kell értékelni a *Köt a rög* című verset, melyet Ady Endrének dedikált. Adyval kapcsolatos ambivalens érzelmei ebben a versben jutottak nyugvópontra. A közösségi tablón Ady szellemisége olyan nyomokat hagyott, melyek összefonódtak az erdélyi irodalommal. Ady öröksége azonban polarizált nézeteket eredményezett. Reményik nem vitatta költészetének újszerűségét, de csak erre az időre válik Ady költészetének és személyiségének elfogadjává, legyőzve korábbi ellenérzéseit.⁴⁹

A korábbi idegenség-érzést nyilvánvalóan meghatározta Reményik műveltsége, családi háttere, s a 19. századi hagyományokra épülő értékrend. Reményik mindvégig a lelkek közösségének megvalósulását hiányolta Ady költészetében, s még egy 1919-ben írt cikkben is, ahol a *Halottak élén* költőjének egyéniségkultuszát próbálja feltárni, Adyt a „művész góg prototípusaként” említi. Rejtőzködésre hajlamos egyénisége számára bántó Ady volt „meztelensége”. Mint a cikkből kiderül, Makkai Sándor Ady-értelmezése változtatta meg benne a róla kialakított képet.⁵⁰ Átértékelte és elfogadta Adyt, sőt honfitársaként, ugyanazon föld szülötteként nyújt baráti jobbot, legyőzve „naiv idealizmusát”. Ezzel az azonosulással tud hozzájárulni a nemzeti identitás megőrzéséhez.

Akinek magyarul
Muzsikál a vére,
E bús szerelemtől
Nincsen menekvése,
Sehol menekvése.

Majd ha sírodon
Friss tavaszi hajtás
Nő — Te is belátod:
Így van ez jól, pajtás,
Így van ez jól, pajtás.⁵¹

1885-ben a kolozsvári egyetem megbízta a várostörténet megírásával, s 1896-ban lett a város tiszteletbeli tanácsosa.

⁴⁸ *Összes versei I., A nagyváradi püspök-kertben*, 372.

⁴⁹ Korábban, az őszirózsás forradalom idején Reményik elítélte a radikális változást sürgető Adyt, rájátszva a költő *Rengj csak föld* című versére, s szokatlanul túlfűtött indulattal szólal meg a *Forradalom* című versben. „Csak forrj, csak rengj bús márciusi föld, / Akit zsarnoknak vélsz, csak fojtsd, öld...” *Összes versei I.*, 43.)

⁵⁰ Vö. REMÉNYIK Sándor, *Kézzsorítás = Ez az új forrás*, Polis Könyvkiadó — Luther Kiadó, Kolozsvár, Bp., 2007, 47.

⁵¹ *Összes versei I., Köt a rög*, i. m. 288.

„Ennek a költői vallomásnak a hitelességét éppen az igazolja, hogy Reményik Sándor nem egy „megtérés”, inkább egy „elfogadás” lelki történetét és indítékait világítja meg. Az Ady Endre költészetének megítélésében beállott fordulatot nyilvánvalóan az Erdély sorsában bekövetkezett történelmi fordulat [...] idézte elő: a kolozsvári költő személyes tragédiaként élte át azt a fordulatot”.⁵²

Nem csak hősi történelmi múltat idéző regények születtek ebben a korszakban. Reményik is több versét dedikálta jeles történelmi alakoknak. „Valójában Trianon után vált sokak általános meggyőződésévé, hogy a nemzet több mint földrajzi és állami közösség, és az ország fogalmának van egy szellemi-lelki dimenziója, amelyben nem a területnek, hanem a történelemnek, a hagyománynak, a kultúrának és a lelki közösségnek van elsődleges szerepe”.⁵³ Ennek a szellemi-lelki közösségnek a megerősítésére idéztek a dicső történelmi múltból jeles alakokat.

Az álorcás magyar már az első versszaktól kezdve idéz országformáló, történelem menetét meghatározó személyeket. A vers Bethlen Gábor halálának háromszázadik évfordulójára készült 1929-ben Nagyváradon, Makkai Sándornak dedikálva. A hősi múlt stratégiája azonban már Bethlen korszakában is változást igényelt.

Az új mulatság új magyart kívánt,
Nem ledübörgő felvonó-hidat,
Nem egy ellenség ellen egyenest
Feltétlenül kirontó Zrínyiket...
Messze maradtak Mátyás csúcsai
De Erdély épült az álarc alatt
S a magyar mérleg egyensúlya lőn
Világ-súlyok vak zuhanása közt.⁵⁴

Reményik Bethlen Istvánnak dedikálta *Eötvös idézője* című versét, melyben szintén a múlt idézésére épít: „Petőfi, Arany, Deák, Széchenyi, / Vörösmarty, Wesselényi, Kossuth — / Annyi ösvény — annyi külön irány, / S mégis egyazon roppant magyar út!” Ódai hangvételű alkalmi vers ez is, melyet már halála évében írt, s nem mentes a számvetés keserűségétől sem. „Magyar szabadság! Erdélyi tetőkön / Ülsz és figyelsz kisebbségben talán, / Kisebbségben most is, ki tudja meddig”.⁵⁵

A Bethlen dinasztiaiból még az erdélyi magyar politika jelentős alakja, gróf Bethlen György neve is megjelenik. A gróf feleségének dedikálja a *Háromnapos csodák* című verset, itt azonban nem a politikai munkáját, szerepét elismerő hang szólal meg, az egész vers hangulatát látszólag önnön tetteikészségének

⁵² POMOGÁTS Béla, *Reményik Sándor és Ady Endre. i. m.* 36..

⁵³ POMOGÁTS Béla, *A magyar irodalom köztársasága, i. m.* 16.

⁵⁴ *Összes versei II., Az álorcás magyar*, 84. Reményik számos kortársa idézte fel Bethlen Gábor alakját: Áprily Lajos *A fejedelemhez*, Kádár Géza *Bethlen Gábor*, Maksay Albert *Bethlen Gábor*, Makkai Sándor *Ördögsekér*, *A fejedelem rózsái*, Bánffy Miklós *Ellenségek*, Gulácsy Irén *Bethlen Gábor, az ember*, Gyallay Pap Domokos *Kölönte sírja* című alkotásában.

⁵⁵ *Összes versei II., Eötvös idézője*, 394.

hiánya uralja, mégis, a bibliai három nap folyamatos ismétlésével fokozza a csodavárás hangulatát, a lehetőséget, hogy mindenütt ott hagyja nyomát a világban, melyek maradandó értékek formájában „csodák maradnának,/ Nem halnának meg harmadnapra!”⁵⁶

A történelmi múltból még egy jelentős személynek állít emléket Reményik *A fordító* című versben. Károli Gáspárt idézi meg, születésének négyszázadik évfordulójára. A fordítás olyan feladatvállalás, mely a kultúraterjesztés igazi lehetősége, a szellem szabadságának alkotó megjelenése.

A fordítás, a fordítás — alázat.
Fordítani annyit tesz, mint meghajolni,
Fordítani annyit tesz, mint kötve lenni,
Valaki mást, nagyobbát átkarolva,
Félig őt vinni, félig vele menni. [...] ⁵⁷

**2021-ben
30 éves az
Erdélyi Gondolat Könyvkiadó**

---

⁵⁶ Uo. I., *Háromnapos csodák*, 394. A konzervatív erdélyi politika jelentős alakja volt gróf Bethlen György a két világháború között. A Magyar Nemzeti Párt egyik szervezője 1918-ban. Konzervatív politikusként többször emelt szót jogsérelem, jogfosztottság ügyében.

⁵⁷ *Összes versei II.*, *A fordító*, 75.
